

فصلنامه تخصصی اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال سوم، شماره سوم و چهارم، پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

سرمسختن: اندر نگاهداشت جانب اهل وفا • تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی • درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین جونی اول / عبداللّٰه شیخ‌الحکامی • رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سید علی میرافشلی / نسخه‌های تازه‌یافت از معدن‌الذکر در مجارستان / عارف نوشاهی • اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر‌الحسنی «پوند» • ابیاتی نویافته از آخرین نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم • شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم‌عصر رازی / فرانسوا بلوا، ترجمه: میرسالار رضوی • یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلى / علی بودری • دگرگونی دو وزن دوری‌شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهرام بنائی • معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی • ترجمه‌ای کهن از قصیده نوبه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو • مجله مولانا رومی (جلد ۲۰، ۲۱) / مجالدین کیوانی • شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجالدین کیوانی • دستور الملوک میرزا رفیعا با ملاحظاتی درباره دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه • نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدرانی • نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارلرز و نوا) / مرتضی موسوی • نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخارایی / محسن شریفی صحنی • مروری بر کتاب ان‌لئون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری • ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی • آثار پیکوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی • چند نکته درباره ابوعلی تیرانی (تیرانی) / اکبر نعمی • ابوعلی تیرانی، صاحب کتاب المصداور / سید احمدرضا قائم‌مقامی • عبید با عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظرایف / فرنام حقیقی • خودنقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحنی

فهرست

سر سخن

اندر نگاهداشت جانب اهل وفا..... ۴-۳

جستار

تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی..... ۱۲-۵
 درباره تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال‌الدین [خلیل شروانی و نمونه خط شمس‌الدین
 جوینی اول / عمادالدین شیخ‌الحکمایی..... ۱۵-۱۳
 رباعیات خیتام، بررسی دستنویس محمد قوام / سیدعلی میرافضلی..... ۲۲-۱۶
 نسخه‌ای تازه یافت از معدن الدرر در مجارستان / عارف نوشاهی..... ۲۶-۲۳
 اشعار کافی ظفر در سفینه صائب / محسن ذاکر الحسینی «پرنده»..... ۲۸-۲۷
 ابیاتی نویافته از آفرین نامه ابوشکور بلخی / سید محمدحسین حکیم..... ۳۲-۲۹
 شهید بلخی، شاعر و فیلسوف هم عصر رازی / فرانسوا دیلو؛ ترجمه: میرسالار رضوی..... ۳۹-۳۳
 یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلی / علی بوذری..... ۴۵-۴۰
 دگرگونی دو وزن دوری شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهراد بنائی..... ۵۸-۴۶
 معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی..... ۷۱-۵۹
 ترجمه‌ای کهن از قصیده نونیه ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو..... ۸۲-۷۲

نقد و بررسی

مجله مولانا رومی (جلد نهم، ۲۰۲۰م) / مجتهدالدین کیوانی..... ۸۸-۸۳
 شعر تغزلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجتهدالدین کیوانی..... ۹۴-۸۹
 دستور الملوک میرزا رفیعاً با ملاحظاتی درباره دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه..... ۱۰۹-۹۵
 نگاهی به فرهنگنامه توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدریان..... ۱۱۶-۱۱۰
 نگاهی به تصحیح خلاصه الاشعار و زیادة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارالمرز و نواحی آن) / مرتضی موسوی.....
 نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمیق بخارایی / محسن شریفی صحرایی..... ۱۳۴-۱۲۹
 مروری بر کتاب ان‌لمتون در عرصه علم و سیاست / هدیه رهبری..... ۱۳۶-۱۳۵

پژوهش‌های وابسته

ریشه شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی..... ۱۴۱-۱۳۷

ایران «متون و منابع عثمانی» (۲۰)

آثار پیجوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی..... ۱۴۴-۱۴۲

درباره نوسازی پشین

چند نکته درباره ابوعلی تیزانی (تیزانی) / اکبر نحوی..... ۱۴۷-۱۴۵
 ابوعلی تیزانی، صاحب کتاب المصادر / سیداحمد رضا قائم مقامی..... ۱۵۰-۱۴۸
 عبید یا عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعه لطایف و سفینه ظرایف /
 فرزام حقیقی..... ۱۶۲-۱۵۱
 خودانتقادی، ذیلی بر مقاله پیشین نگارنده / محسن شریفی صحرایی..... ۱۶۴-۱۶۳

بسم الله الرحمن الرحيم

۸۴ - ۸۵

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح
 متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی
 دوره سوم، سال سوم، شماره سوم و چهارم
 پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
 ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir

gozaresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۲۵۰,۰۰۰ ریال

روی جلد: شاهنامه فردوسی، نسخه تهیه شده برای
 ابراهیم میرزا تیموری، بی تا [میان ۸۱۷ - ۸۳۸ ق.]،
 به نشانی MS. Ouseley Add. 176-017r در کتابخانه بادلین.

تصویر خط بسمله

از نسخه کتابخانه John Rylands

ابوعلی جعفری تیزانی نابینا (ضریر) و پیشینیان و پسینیان
او اختیار کرده‌اند متفاوت است. (صادقی، ۱۳۹۹: ۸)

صادقی در خصوص سال های زندگی ابوعلی جعفری
می‌نویسد:

کردی در سال ۴۳۸ ق از تألیف البلغه فارغ شده، اما
معلوم نیست المذهب را چند سال بعد از آن تألیف
کرده‌است. از سیاق عبارت او معلوم می‌شود که تیزانی
در زمان تألیف المذهب هنوز زنده بوده‌است، زیرا کردی
هیچ گونه دعایی از قبیل «رحمه الله» یا «رحمة الله علیه»
به دنبال نام او نمی‌آورد. شرح حال تیزانی را در جایی پیدا
نکردم. شاید با جست‌وجوی بیشتر بتوان اثری از او در
منابع پیدا کرد. (همانجا)

در این جستار نگارنده چند نکته را به گفتار استاد صادقی
می‌افزاید:

۱. نام روستایی که ابوعلی جعفری از آن برخاسته در متن
دیوان خاقانی تیران و در دستنویسی از آن تیزان آمده‌است
(خاقانی، ۱۳۶۸: ۳۱۹). چنانکه ملاحظه شد، کردی
نیشابوری نیز در المذهب نسبت ابوعلی را تیزانی
گفته‌است. یاقوت حموی از تیران ذکری نکرده، ولی از
دو روستا به نام تیزان از اعمال هرات و اصفهان یاد
می‌کند که هر دو را تیران نیز گفته‌اند.

نام روستای یادشده در حوالی هرات، که ضمناً نام
یک از بلوکات هرات نیز بوده‌است، در منابع به دو
صورت تیران و تیزان آمده‌است. در دستنویسی ناقص
از ترجمه تاریخ هرات تألیف فامی هروی که
به صورت عکسی منتشر شده‌است، در ضمن شرح
یکی از حوادث شهر هرات نام این روستا تیزان است

چند نکته درباره ابوعلی تیزانی (تیرانی)

اکبر نحوی

دانشگاه شیراز
Akbar.nahvi@yahoo.com

در شماره ۸۲-۸۳ نشریه گزارش میراث (ص ۸) دکتر
علی اشرف صادقی به استناد این بیت خاقانی:

لقبشان در مصادر کرده مفعول
دو استاد آن ز تیران این ز زوزن

نشان داده‌است که منظور خاقانی از استادی اهل تیران که
کتابی در مصادر عربی داشته «ابوعلی جعفری تیزانی» (نه
تیرانی) بوده‌است که اطلاعی اندک درباره او از کتاب
المذهب فی المصادر نوشته ابویوسف یعقوب کردی
نیشابوری، مؤلف البلغه، به دست می‌آید. پس از آنکه کردی
نیشابوری نگارش کتاب البلغه را به پایان برده‌است:

عده‌ای از او خواسته‌اند که کتابی نظیر البلغه در باب
مصادر فراهم کند و لغات مستعمل و نه نادر را در آن گرد
آورد. او سپس می‌گوید که در آن کتاب از ترتیب دیوان
الادب ابراهیم فارابی پیروی کرده که ترتیبی عالی و دلپسند
(رایع) است و هیچ کس بر او پیشی نگرفته‌است و با آنچه

(فامی هروی، ۱۳۷۸: ۱۲۱). ولی در کتاب زمجی اسفزاری (۱۳۳۹-۱۳۳۸: ۵۲/۲) که در آن همین حادثه از قول فامی نقل شده، در متن کتاب نام این روستا تیران و در فهرست اعلام جغرافیایی کتاب تیران چاپ شده است.^۱ زمجی اسفزاری (همان: ۸۴/۱) از بلوکات نه گانه هرات یکی را ادوان و تیران نوشته است و حافظ ابرو (۱۳۴۹: ۲۷) همان بلوک را ادوان و تیزان.

این نکته نیز گفتنی است که تیزان اصفهان (که یاقوت از آن نام برده) امروز، تیران و تیران آهنگران نامیده می شود.

۲. ابوعلی جعفری، به ظن بسیار قوی، از اهالی هرات بوده است، زیرا المصادر او در نیشابور در دسترس گردی نیشابوری بوده و تألیفی دیگر از او در دسترس نویسنده ای بوده که در ناحیه ایلاق (حدود چاچ) تاشکند امروزی) یکی از آثار خود را تألیف کرده است. همین امر این نظر را که ابوعلی در شرق ایران می زیسته و تألیفات او در همان ناحیه پراکنده بوده است تقویت می کند.

۳. از سخن گردی نیشابوری چنین برداشت می شود که ابوعلی جعفری مدت ها پیش از او می زیسته، زیرا گردی پس از ستایش از نظم و ترتیب دیوان الادب فارابی می گوید که هیچ کس در این خصوص «بر او [یعنی فارابی] پیشی نگرفته است و با آنچه ابوعلی جعفری تیزانی نابینا (ضریر) و پیشینیان و پسینیان او اختیار کرده اند، متفاوت است». اگر ابوعلی جعفری با گردی نیشابوری معاصر می بود، ذکر «و پسینیان او» مناسبی نمی داشت. آشکار است که گردی از شخصی که پیش از خودش می زیسته سخن گفته است و ضمناً همه کسانی را که در حوزه لغات عربی یا فرهنگ های عربی به فارسی تألیفاتی داشته اند در نظر داشته است. با این حال، آنچه بعد از این ذکر می شود این موضوع را روشن تر می کند:

۱. در دو دستنویس روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نام این شهر به دو صورت آمده است: در یکی، به شماره ۲۲۹۸ (ص ۴۳)، تیران و در دیگری، به شماره ۱۴۸۵ (فریم ۱۹۲)، تیزان.

۴. علاوه بر گردی نیشابوری، ابن بابویه (شیخ صدوق) نیز در کتاب من لایحضره الفقیه مطلبی را از یکی از آثار ابوعلی جعفری نقل کرده است که یکی- دو نکته را درباره زندگانی او روشن می کند.

ابن بابویه، چنانکه روش اوست، گاهی پس از نقل روایتی، نظر خود را درباره مفاد آن روایت بیان می کند و یا لغاتی از آن روایت را توضیح می دهد (برای نمونه نک. ابن بابویه، ۱۴۲۹: ۱/۲۲۳، ۲۶۳ و...؛ ۵۱/۲، ۳۶۱ و...؛ ۴۱، ۱۸/۳ و...؛ ۴/۲۴، ۳۵، ۸۱ و...). وی در باب پانصد و هشتم کتاب خود، موسوم به «کتاب الدیات»، پس از آوردن روایتی بلند درباره دیه اندام های انسان، واژه الرُسخ را که در آن روایت به کار رفته به صورت زیر توضیح داده است:

قال الخلیل بن احمد: الرُسخ مفصل ما بین الساعد و الکف، و فی خلق الانسان للتیرانی، الرُسخ کردن دست، و الأرساغ جمعه. (همان: ۸۵/۴)

از سخن ابن بابویه دو نکته ارزشمند به دست می آید:

الف. تیرانی علاوه بر فرهنگی در ترجمه مصادر عربی، که گردی نیشابوری و خاقانی از آن یاد کرده اند، کتابی هم به نام خلق الانسان داشته که در آن «الرُسخ» را به «گردن دست» معنی کرده بوده است.

ب. اینک حدود سال های زندگانی تیرانی نیز روشن می شود. ابن بابویه در سال ۳۸۱ ق در گذشته و کتاب خود را در سال ۳۷۲ ق نوشته^۲ و در این هنگام خلق الانسان تیرانی در اختیار او بوده است. پس ابوعلی جعفری در قرن چهارم می زیسته و بخشی از عمر خود را در نیمه اول آن قرن گذرانیده بوده است.

۲. متأسفانه نتوانستم این سال را به مأخذی مستند کنم. نمی دانم سال ۳۷۲ از کدام مأخذ در ذهن من نشسته است، اما در اینکه درست است شکی ندارم. زیرا ابن بابویه در ۱۹ شعبان ۳۶۸ از نیشابور عازم ماوراءالنهر گردیده (پاکتچی، ۱۳۶۹: ۶۳) و پس از سفرهای طولانی در آن ناحیه هنگام بازگشت به خراسان در ناحیه ایلاق با محمد بن حسن علوی، معروف به نعمه، دیدار کرده و به توصیف او کتاب من لایحضره الفقیه را در شهرک اربلخ (که در مقدمه من لایحضره الفقیه (ابن بابویه، ۱۴۲۹: ۲) به بلخ تحریف شده است) نوشته است. بنابراین سال ۳۷۲ طبیعی به نظر می رسد.

قاموس وجود داشته و از آن نسخه به گفتار مجلسی اول و طریحی راه یافته‌است.

به همه حال بنده در اینکه نام ابوعلی جعفری تیرانی «محمد بن عبدالله» بوده شک دارم. گفتنی است که گفتار مجلسی اول به کتاب تنقیح المقال مامقانی راه یافته و شوشتری (۱۴۲۸ق: ۳۸۳/۹) آن را نقد و بررسی کرده‌است.

منابع

- ابن بابویه، ابو جعفر محمد (۱۴۲۹ق). من لایحضره الفقیه. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- پاکتچی، احمد (۱۳۶۹). «ابن بابویه». در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج ۳/ ص ۶۲-۶۶.
- حافظ ابرو (۱۳۴۹). جغرافیای حافظ ابرو (ربع هرات). به تصحیح نجیب مایل هروی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- خاقانی شروانی (۱۳۶۸). دیوان. به تصحیح ضیاءالدین سجادی. تهران: زوار.
- زمجی اسفزاری (۱۳۳۸-۱۳۳۹). روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات. به تصحیح محمدکاظم امام. تهران: دانشگاه تهران.
- _____ روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات. دستنویس ش ۲۲۹۸ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. مورخ ۹۹۹ق. کتابت عبدالحی بن حبیب الله.
- _____ روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات. دستنویس ش ۱۴۸۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. بی تا. بی کا.
- شوشتری، محمدتقی (۱۴۲۸ق). قاموس الرجال. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۷). «کتاب المصادر ابوعلی تیزانی». گزارش میراث، ش ۸۲-۸۳، بهار-تابستان ۱۳۹۷ (انتشار: بهار ۱۳۹۹): ۸.
- طریحی، فخرالدین (۱۴۲۸م). مجمع البحرین. تحقیق احمد الحسینی. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- فامی هروی (۱۳۷۸). تاریخ هرات (دستنویستی نویافته). با مقدمه محمدحسین میرحسینی و محمدرضا ابونئی مهریزی. تهران: میراث مکتوب.
- فیروزآبادی، مجدالدین (۱۹۹۸م). القاموس المحیط. تحقیق محمّد نعیم القرّسوسی. بی جا: مؤسسه الرساله.
- یاقوت حموی (بی تا). معجم البلدان. بیروت: دار صادر.

در اینجا چند نکته دیگر شایسته ذکر است. ملا محمدتقی مجلسی، معروف به مجلسی اول، کتابی به عربی در شرح کتاب من لایحضره الفقیه نوشته‌است موسوم به روضة المتقین فی شرح اخبار الاثمة المعصومین. علی اکبر غفاری در تصحیح کتاب من لایحضره الفقیه بعضی مطالب آن کتاب را در پایین صفحات با رمز «م ت» آورده‌است. از جمله درباره خلق الانسان تیرانی از آن کتاب چنین نقل کرده‌است: «اسم کتاب فی اللغة للتیرانی و هو محمد بن عبدالله، لغوی مشهور» (ابن بابویه، ۱۴۲۹ق: ۸۵/۴، حاشیه). در اینکه نام تیرانی «محمد بن عبدالله» بوده‌باشد باید جانب احتیاط را نگه داشت. نگارنده دریافت که مجلسی اول این مطلب را از کجا اقتباس کرده‌است، ولی نباید از کتاب مجمع البحرین طریحی برگرفته‌باشد، زیرا طریحی (د. ۱۰۸۷ق) کتاب خود را در ۱۰۷۹ نوشته، حال آنکه مجلسی اول در ۱۰۷۰ق در گذشته بوده‌است. به همه حال طریحی (۱۴۲۸ق: ۱۴۵/۲) در توضیح التیرانی می گوید:

رجلٌ من اهل اللغة. له کتاب خلق الانسان. قال فی القاموس اسمه محمد بن عبدالله، لغوی مشهور.

او در توضیح واژه «الرُسغ» نیز می گوید:

قال السیرافی [كذا] فی کتاب خلق الانسان، الرُسغ کردن دست، آی رقبه الید. (همان: ۸/۳)

پرواضح است که طریحی مطلب اخیر را از کتاب ابن بابویه اقتباس کرده‌است و التیرانی نیز در کتاب او به السیرافی تحریف شده‌است. اما اینکه می گوید نام تیرانی «محمد بن عبدالله» بوده و سخن خود را به قاموس فیروزآبادی مستند کرده‌است، درست به نظر نمی رسد. در چاپی از قاموس که در دسترس نگارنده است، چنین مطلبی نیست. بلکه در این کتاب در توضیح قَوْز (تَوْج، شهرکی در فارس) آمده‌است:

تَوْز کَنْعَم بلد بفارس و یقال تَوْج. منه الثَّیَاب التَّوْزِیَّة، و محمد بن عبدالله اللغوی و ابوعلی محمد بن الصلت و ابراهیم بن موسی و احمد بن علی التَّوْزِیُّون المحدثون. (فیروزآبادی، ۱۹۹۸م: ۵۰۴)

ظاهراً «محمد بن عبدالله اللغوی» از همینجا به کتاب طریحی راه یافته‌است. البته احتمال هم می رود که عبارتی که طریحی به فیروزآبادی نسبت داده‌است در دستنویسی از